УДК 376.42

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-5\(11\)-385-391](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-5(11)-385-391)

Храпач Катерина Олександрівна здобувач вищої освіти групи СО-20-2, Навчально-науковий інститут менеджменту та психології Державного закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти», вул. Січових стрільців, 52-А, м. Київ, 04053, тел.: (093) 822-99-17, e-mail: katyapetrash2016@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3034-3456>

Висоцька Алла Михайлівна кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, доцент, кафедра педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти, Навчально-науковий інститут менеджменту та психології, ДЗВО «Університет менеджменту освіти», вул. Січових стрільців, 52-А, м. Київ, 04053, тел.: (050) 229-82-71, e-mail: vysotska.am@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4716-1552>

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ КОМУНІКАТИВНИХ ДЕВІАЦІЙ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ ПОМІРНОГО СТУПЕНЯ

Анотація. Теорія і практика формування комунікативно-мовленнєвої діяльності є однією з центральних проблем логодідактики. Мовлення виконує когнітивну, регулюючу і комунікативну функцію, створює умови для корекції пізнавальної діяльності і є для дитини засобом благополучної соціальної взаємодії з оточуючими людьми.

Проблема вивчення особливостей комунікативного розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями є надзвичайно актуальною. Це зумовлено суттєвим збільшенням кількості дітей зі складними, системними мовно-мовленнєвими порушеннями; ускладненням симптоматики і патогенезу комунікативного розвитку; багатомодальними та поліморфними проявами у всіх ланках і на всіх рівнях мовно-мовленнєво-комунікативного механізму, що перешкоджає своєчасному повноцінному формуванню комунікативної функції мовлення і комунікативної діяльності.

Недосконалість умінь, пов'язаних з використанням мовлення як засобу спілкування, є характерною особливістю учнів з інтелектуальними порушеннями помірною ступеня. Це пояснюється низьким рівнем сформованості комунікативних умінь у даної категорії дітей. У зв'язку з цим виникають труднощі в організації вільного спілкування, складнощі під час формування та розвитку мовлення, мислення, пізнавальної діяльності та соціалізації дітей. Мовлення, виступаючи у своєму функціональному призначенні як засіб пізнання і спілкування, слугує найважливішим інструментом соціалізації учнів з особливими освітніми потребами. Мовлення має величезне значення для формування психічних процесів і розвитку особистості дитини.

Вивченню різних аспектів розвитку та корекції мовлення у дітей з інтелектуальними порушеннями, присвячено значну кількість наукових досліджень. Проте, незважаючи на ступінь розробленості проблеми і накопичену теоретичну базу, питання вирішення проблеми комунікативних девіацій у дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями помірного ступеня залишається актуальним.

Ключові слова: учні з інтелектуальними порушеннями помірного ступеня, комунікативні навички, комунікативні девіації, діти молодшого шкільного віку, системне недорозвинення мовлення.

Khrapach Kateryna Oleksandrivna Applicant of higher education group CO-20-2, Educational and Scientific Institute of Management and Psychology of the State Institution of Higher Education "University of Education Management", Sichovyh Strilciv St., 52-A, Kyiv, 04053, tel.: (093) 822-99-17, e-mail: katyapetrash2016@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3034-3456>

Vysotska Alla Mykhailivna Candidate of pedagogical sciences, Senior Research Fellow, Associate Professor of the Department of education, administration and special science Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management», Sichovyh Strilciv St., 52-A, Kyiv, 04053, tel.: (050) 229-82-71, e-mail: vysotska.am@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4716-1552>

THEORETICAL ASPECTS OF THE PROBLEM OF COMMUNICATIVE DEVIATIONS IN YOUNGER PUPILS WITH MODERATE INTELLECTUAL DISORDERS

Abstract. The theory and practice of the formation of communicative-speech activity is one of the central problems of logodidactics. Speech performs a cognitive, regulatory and communicative function, creates conditions for the correction of cognitive activity and provides the child with the means for successful social interaction with the people around him.

The problem of studying the features of the communicative development of children with intellectual disabilities is extremely urgent. This is due to a significant increase in the number of children with complex, systemic speech and language disorders; complication of symptoms and pathogenesis of communicative development; multimodal and polymorphic manifestations in all links and at all levels of the communicative mechanism, prevents the timely full-fledged formation of the communicative function of speech and communicative activity.

Imperfection of skills associated with the use of speech as a means of communication is a characteristic feature of students with a moderate degree of intellectual disability. This is due to the low level of development of communication skills in this category of children. In this regard, difficulties arise in organizing free communication, difficulties in the formation and development of speech, thinking, cognitive activity and socialization of children. Speech, acting in

its functional purpose as a means of cognition and communication, serves as the most important tool for the socialization of students with special educational needs. Speech is of great importance for the formation of mental processes, the entire personality of the child.

A significant number of scientific studies have paid attention to the problems of studying various aspects of the development and correction of speech, which is part of the communicative repertoire, speech disorders in children with intellectual disabilities. However, despite the degree of development of the problem and the accumulated theoretical base, the issue of solving the problem of communicative deviations in children of primary school age with moderate intellectual disabilities remains relevant.

Keywords: intellectual impairments, communication skills, moderate disorders, communicative deviations, primary school age, systemic speech underdevelopment.

Постановка проблеми. Незважаючи на актуальність проблеми, дані про особливості розвитку навичок комунікації, специфіку використання в процесі навчання альтернативних і додаткових засобів комунікації для дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями помірного ступеня, на сьогодні в спеціальній літературі представлені недостатньо. Це пов'язано, в першу чергу, з тим, що категорія дітей з помірним ступенем інтелектуальних порушень складає неоднорідну групу, загальними характеристиками якої є стійке порушення пізнавальної діяльності і, зазвичай, органічне ураження мозку. У зв'язку з цим, багато наукових праць присвячені опису особливостей недорозвинення пізнавальної сфери дітей даної категорії, розробленню програм з формування навичок самообслуговування, елементарних соціально-побутових навичок і елементів трудової діяльності.

Несформованість мовлення у таких дітей є складним багатомодальним розладом, що виявляється на всіх рівнях мови і мовлення. Дітям з інтелектуальними порушеннями помірного ступеня, внаслідок ослабленої соціальної спрямованості, властива недостатність комунікативної компетенції. Це виявляється в несформованості потреби в спілкуванні та його основних аспектів (комунікативного, інтерактивного, перцептивного), детермінації комунікативних умінь ситуативно-ділової форми спілкування, низька активність, функціональна бідність і обмеженість комунікативної спрямованості висловлювань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі формування комунікативних навичок та комунікативної активності у дітей з інтелектуальними порушеннями присвячено чимало досліджень. Так, питання логіко-змістовної складової усного та писемного мовлення розглядаються у роботах В. Василевської, М. Гнезділова, Є. Гордієнко, Р. Лалаєвої, В. Петрової та ін.; виявлення та формування лексичної сторони мовлення – у дослідженнях Г. Данілкина, Г. Дульнева, З. Смирнової, Т. Ульянової та ін. Визначенню шляхів корекції граматичної складової

мовлення присвячено роботи К. Єрмілової, Г. Савельєвої, М. Феофанова та ін.; методикам усного і писемного мовлення – А. Аксьонової, В. Воронкової, С. Ільїної та ін. Проте бракує досліджень стосовно вивчення логодидактичного аспекту комунікативно-мовленнєвого розвитку у дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями помірного ступеня.

Мета статті полягає у висвітленні результатів теоретичного аналізу проблеми комунікативних девіацій у дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями помірного ступеня.

Виклад основного матеріалу. Термін «комунікативні девіації» все частіше вживається в психологічному та лінгвістичному контекстах. Так, за визначеннями науковців Б. Городецького, Дж. Остіна, О. Єрмакової, О. Земської та ін., комунікативні девіації – це мовленнєве зіткнення, яке засноване на агресії, викликаній неможливістю використання мовних та мовленнєвих засобів.

Слід зазначити схожість розуміння вітчизняними психологами, педагогами, дефектологами причин низького рівня розвитку комунікативних умінь і навичок у дітей з інтелектуальними порушеннями, які зумовлені особливостями вищої нервової діяльності та вищих психічних функцій. Серед цих причин автори називають такі: слабкість замикальної функції кори головного мозку, що виявляється в утрудненому формуванні нових, особливо складних умовних зв'язків; труднощі вироблення диференційованих умовних зв'язків, що вирізняються малою стійкістю і легко згасають. Тому діти з порушенням інтелекту більш-менш успішно засвоюють все просте, елементарне, але не можуть досягти вищих рівнів спілкування, що безпосередньо залежить від низького рівня розвитку їх вищих психічних функцій (Л. Виготський, П. Гальперін, О. Леонтьєв, Н. Тализіна) [1].

У дітей з інтелектуальними порушеннями та органічним ураженням центральної нервової системи спостерігається системне недорозвинення мовлення (далі – СНМ). Йдеться про мовленнєві розлади, при яких порушується формування всіх компонентів мовленнєвої системи: звукової сторони (фонетики) і смислової сторони (лексики, граматики) [2], [3].

У дітей зазначеної категорії констатується середній ступінь СНМ, який характеризується порушенням звуковимови, грубим недорозвиненням фонематичного сприйняття, фонематичного аналізу і синтезу, обмеженим словниковим запасом, вираженими аграматизмами, несформованими словотвірними процесами (іменників, прикметників, і дієслів), грубим недорозвиненням зв'язного мовлення (1-2 речення замість переказу).

Науковцями виявлено, що розвиток мовлення дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями помірного ступеня характеризується недостатнім словниковим запасом. Вони вирізняються небажанням користуватися словами з пасивного словника, невмінням використовувати наявні мовленнєві знання і вміння у відповідних ситуаціях. Окрім цього, їм притаманні значні порушення звуковимови та інші порушення структури мовлення, які призводять до проблем у вимові і до

нерозуміння висловлювань таких дітей оточуючими. Експресивне мовлення також характеризується своєрідністю: вони повільно висловлюють свої прохання, прагнення, часто не можуть висловити свої думки за допомогою слів і тому широко застосовують жестикуляцію, міміку. У своєму мовленні користуються в основному односкладовими словами, дуже рідко використовують складні граматичні конструкції. Відчують значні труднощі при підборі слів для висловлювання своїх думок. Спілкуються ці діти лише на найбільш знайомі їм теми. Ініціаторами бесіди виступають надзвичайно рідко, оскільки мовлення викликає підвищене психічне напруження. Діти з інтелектуальними порушеннями помірного ступеня часто намагаються уникнути процесу спілкування, щоб не отримувати негативних реакцій [4].

Патогенетичною основою цих проявів, за визначенням фахівців, є ознаки стійкого недорозвинення кіркових мовленнєвих зон головного мозку, що зумовлює виражене недорозвинення усіх сторін мовлення – фонематичної, лексичної, синтаксичної, морфологічної, а також всіх видів мовленнєвої діяльності і всіх форм писемного та усного мовлення [5].

О. Винарська у своїх дослідженнях зазначає, що при інтелектуальних порушеннях перший етап розвитку комунікативно-пізнавальних здібностей (емоційно-виразні знакові комплекси, які включають в себе міміку, пантоміміку, жести, паралінгвістичні інтонації, вокалізації, сегменти підвищення зручності, псевдослова, псевдосинтагми та ін.) збережений, що дозволяє їм використовувати ці елементи мовлення у спілкуванні. Тому жести виступають як один із основних невербальних способів комунікації дітей з інтелектуальними порушеннями, та є безпосередньою складовою вербального спілкування таких дітей [6].

Науковими дослідженнями доведено, що таким дітям важко зрозуміти звернене мовлення. Почуті слова здаються незнайомими, незрозумілими, і тому в людей складається враження, що інтелектуальні порушення ускладнені глухотою [2], [3].

За даними О. Гаврилова, особливістю дітей з інтелектуальними порушеннями помірного ступеня є те, що понад 40% з них не мають навичок розмовного мовлення або під час спілкування використовують своє власне «мовлення», яке часто є незрозумілим для оточуючих. Словниковий запас більшості з тих, які володіють розмовним мовленням, не перевищує 300-400 слів, чого недостатньо для повноцінного спілкування. У своєму мовленні вони користуються завченими мовленнєвими штампами, використовують ті зразки висловлювань, які їм дав вихователь або дорослий. Нові слова засвоюються цими дітьми надзвичайно повільно, співвідносяться з подібними за звучанням. Недостатність словникового запасу компенсується за допомогою використання жестикуляції. У випадку відсутності навичок до жестикуляції вони відчують значні труднощі у висловлюванні своїх побажань, що часто призводить до виникнення неадекватної або вибухової реакції на співрозмовника: починають плакати, часто кричать, панікують, навіть інколи у них виникають прояви агресії [2], [3], [7].

Як зазначає О. Гаврилов, граматична будова мовлення дітей з помірним

ступенем інтелектуальних порушень є недосконалою. Характерним є використання односкладових простих речень, дефіцит складних граматичних конструкцій, аграматизми, труднощі при доборі слів для висловлювання своїх думок, називання одним словом різних речей (предметів, явищ, властивостей тощо).

Для більшості дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями помірного ступеня характерне ситуативно-особистісне спілкування з вкрапленням ситуативної ділової форми спілкування, яка включає в себе експресивно-дієві та предметно-практичні засоби спілкування. При цьому мовленнєві засоби використовуються вкрай рідко і лише деякими вихованцями. Досить часто діти прагнуть уникати мовленнєвого спілкування. У тих випадках, коли все-таки відбувається мовленнєвий контакт між дитиною і однолітками або дорослими, він носить характер досить короткочасний [6], [8], [9], [10]. За визначенням А. Запорожця, Л. Кайдалової, це обумовлюється низкою причин:

- швидкою виснаженістю мотивів до спілкування, що призводить до «затухання» бесіди;
- відсутністю у дитини запасу уявлень, необхідних для відповіді і підтримування діалогу, бідним словниковим запасом, що перешкоджає утворенню висловів;
- нерозумінням співрозмовника – дитина не прагне зрозуміти те, що їй говорять, тому її реакції є неадекватними і не сприяють продовженню спілкування.

Мовлення дітей даної категорії є монотонним, бідним на інтонації, часто носить гугнявий відтінок, немодульоване, насичене неправильними наголосами, яких іноді спостерігається по два у слові; непотрібними і затяжними паузами.

Висновки. Таким чином, одним із найбільш виражених проявів у дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями помірного ступеня є комунікативні девіації. Внаслідок тотального нервово-психічного недорозвинення у школярів несформована комунікативна функція мовлення і комунікативна поведінка в цілому. Діти зазначеної категорії не використовують мовлення як засіб комунікації, а реалізують його лише з метою задоволення комунікативних потреб. Як наслідок, вербальне спілкування не може виступати провідним у соціальній комунікації даної категорії дітей. Тому досить гостро постає питання про необхідність використання таких засобів спілкування, які були б доступними для них і зрозумілими для їхнього оточення.

Література:

1. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва, 2004. 352 с.
2. Гаврилов О. В. Психолого-педагогічні умови формування соціальної поведінки глибоко розумово відсталих дітей. Київ, 1998. 185 с.
3. Гайдукевич С. Е. Методика учебно-воспитательской работы в центре коррекционно-развивающего обучения и реабилитации. Минск, 2009. 267 с

4. Гаврилов О. В. Особливі діти в закладі та соціальному середовищі. Кам'янець-Подільський, 2009. 308 с.
5. Мартинюк І. А. Патопсихологія: навчальний посібник. Київ, 2008. 208 с.
6. Винарская Е. Н. Раннее речевое развитие ребенка и проблемы дефектологии: периодика раннего развития. Москва, 1987. 159 с.
7. Гаврилов О. В. Особливі діти в закладі та соціальному середовищі: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський, 2009. 308 с.
8. Запорожец А. В. Развитие общения у школьников. Москва, 1974. 288 с.
9. Кайдалова Л. Г. Психологія спілкування: навчальний посібник. Харків, 2011. 132 с.
10. Коноплева А. Н. Образовательная интеграция и социальная адаптация лиц с ограниченными возможностями здоровья. Минск, 2005. 260 с.

References:

1. Leontyev, A.N. (2004). *Deyatelnost. Soznanie. Lichnost* [Activity. Consciousness. Personality]. Moscow [in Russian].
2. Havrylov, O.V. (1998). *Psykhologo-pedahohichni umovy formuvannia sotsialnoi povedinky hlyboko rozumovo vidstalykh ditei* [Psychological and pedagogical conditions for the formation of social behavior of deeply mentally retarded children]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Gaydukevich, S.E. (2009). *Metodika uchebno-vospitatelskoy raboty v tsentre korrektstsiionno-razvivayushchego obucheniya i reabilitatsii* [Methodology of teaching and educational work in the center of correctional and developmental education and rehabilitation]. Minsk [in Russian].
4. Havrylov, O.V. (2009). *Osoblyvi dity v zakladi ta sotsialnomu seredovyshchi* [Special children in the institution and social environment]. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
5. Martyniuk, I.A. (2008). *Patopsykholohiia* [Pathopsychology]. Kyiv [in Ukrainian].
6. Vinarskaya, E.N. (1987). *Ranee rechevoe razvitie rebenka i problemy defektologii: periodika rannego razvitiya* [Early speech development of a child and problems of defectology: periodicals of early development]. Moscow [in Russian].
7. Havrylov, O.V. (2009). *Osoblyvi dity v zakladi ta sotsialnomu seredovyshchi* [Special children in the institution and social environment]. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
8. Zaporozhets, A.V. (1974). *Razvitie obshcheniya u shkolnikov* [Development of communication among schoolchildren]. Moscow [in Russian].
9. Kaidalova, L.H. (2011). *Psykholohiia spilkuвання* [Psychology of communication]. Kharkiv [in Ukrainian].
10. Konopleva, A.N. (2005). *Obrazovatel'naya integratsiya i sotsial'naya adaptatsiya lits s ogranichennymi vozmozhnostyami zdorovya* [Educational integration and social adaptation of persons with disabilities]. Minsk [in Russian].